

Etnikai sztereotípiák a mai Magyarországon (K60660) (zárójelentés)

A 20. század harmincas éve óta a sztereotípiakutatás a történeti, antropológiai, szociológiai és szociálpszichológiai kutatások egyik legelterjedtebb ága. A téma nemzetközi bibliográfiái hosszú oldalakat tesznek ki. Ennek ellenére Magyarországon csak viszonylag későn – a hetvenes években - kezdődött meg a sztereotípiák és a sztereotipizálás kutatása. A – kezdetben főleg szociálpszichológiai indíttatású kutatások a kilencvenes évektől kezdve fordultak az nemzeti és az etnikai kisebbségekkel kapcsolatos sztereotípiák felé. Az elmúlt másfél évtizedben a sztereotípiakutatás értékes eredményeket hozott, de érdekes módon egy terület szinte teljesen kimaradt a kibontakozó kutatások látóköréből: *nem folyt széleskörű, empirikus szociológiai sztereotípiakutatás a magyarországi nem cigány etnikai kisebbségekről*. Nem került vizsgálatra, hogy milyen sztereotípiák élnek a magyar lakosságban ezekről a kisebbségekről, milyen sztereotípiákban gondolkodnak a kisebbségek tagjai egymásról és a többségről, hogyan funkcionálnak ezek a sztereotípiák a köznapi kommunikációban és a társas érintkezés során, milyen forrásokból származnak és milyen úton adódnak tovább, csökkentik vagy esetleg növelik-e a sztereotipizálásra való késztetéseket azok a formák, amelyekben a szóban forgó kisebbségek érintkeznek egymással, és mily mértékben terheltek előítéletekkel az etnikai sztereotípiák a mai Magyarországon. Ezért keveset tudunk arról, hogy hogyan alakítják az etnikai sztereotípiák a személyes és intézményes interakciókat abban a társadalmi térben, amelyben több etnikai csoport él egymás mellett. Az általunk végzett kutatás e kérdések megválaszolásának irányába tette meg az első lépéseket.

1. A kutatás elméleti háttere és fő kérdései

A vegyes nemzetiségű – német, szlovák, magyar és (részben) cigányok által lakott - területeken kvalitatív és kvantitatív módszerekkel elvégzett kutatás exploratív szakaszában azt vizsgáltuk, hogy milyen sztereotípiák élnek az egyes kisebbségekről a többi etnikai csoportban. Az ebben a kutatási szakaszban gyűjtött adatok segítségével rekonstruálni tudtuk az egyes csoportok sztereotípiaprofilját, a sztereotipizálás intenzitását, a sztereotípiák homogenitását, és a sztereotípiákhoz fűződő értékeléseket - azaz azt, hogy mennyire előítéletes a sztereotípiakialakítás. Ebben a kutatási szakaszban tehát az 1930-as években a Katz és Braly alapvető sztereotípiakutatásai óta klasszikusnak számító kutatási kérdéseik megválaszolására törekedtünk.

A kutatás második fázisában elméleti kérdések vizsgálatát - a sztereotipizálás és előítéletesség magyarázatára szolgáló elméletek némelyikének tesztelését - végeztük el. Ennyiben kutatásunk alap kutatás jellegű is volt. Arra törekedtünk, hogy felderítsük: melyek a sztereotipizálást legerősebben magyarázó háttér-tényezők, azaz az azonosított sztereotípiák eredetét mennyiben kell keresnünk:

- történelmi-kulturális csoportkonfliktusokban és ezzel összefüggésben, a történelmi-kulturális hagyományban, a történelmi emlékezetben;
- a csoportok közötti kapcsolatok jellegzetességeiben (illetve a rendszeres interaktív kapcsolat hiányában), a jelenlegi csoportkonfliktusokban, a csoportok közötti interakciók jellegében;

- a csoportok státuszpozícióiban meglévő különbségekben; és a státushierarchia megerősítésére való törekvésekben;
- a csoportidentitás megerősítésére irányuló törekvésekben
- intézményes stimulusokban, elsősorban a rendszerváltozást követő átalakulás hatásaiban

A fenti kérdések megválaszolása a sztereotipizálásról és a sztereotípiákról alkotott több elmélet (részleges) tesztelésére is lehetőséget nyújtott. Ezek a sztereotipizálás szocio-kulturális (azaz nem személyiségelméleti és nem kognitív) magyarázata; a csoportkonfliktus („realistic group-conflict) elmélet, és ezen belül elsősorban a kontakt-hipotézis; és a rendszerigazolás, illetve a társadalmi dominancia elmélete.

2. A kutatás módszere

A kutatás során kvalitatív és kvantitatív módszereket is alkalmaztunk. A kvalitatív módszerekkel végzett kutatási szakaszban részben tematikus személyes interjúkat készítettünk a vizsgált kisebbségek által is lakott településeken, majd ugyanott fókuszcsoport beszélgetéseket szerveztünk. A személyes interjúk alapján arra kerestük a választ, hogy milyen sztereotípiák, nézetek, attitűdök lehettek fel egyáltalán (függetlenül azok gyakoriságától) az egyes vizsgálni kívánt kisebbségekről, hogy milyen „nyelvet”, fogalmakat használnak a populáció tagjai az erről való beszéd során, milyen kontextusban jelenik meg a sztereotipizálás, és – mindenekelőtt – a társadalmi-történeti emlékezet mely diskurzusaiban jelenik meg erőteljesen a csoportsztereotípiákból építkező elbeszélésmód.

A fókuszcsoport beszélgetések során is részben a fenti kérdésekre kerestünk választ, de itt egyrészt szembesíteni igyekeztünk a különböző diskurzusokat, másrészt – a csoportok összetételének alakításával – a sztereotipizáló csoportjellegzetességeit szándékoztunk feltárni.

A kvalitatív vizsgálatokat a 2001-es népszámlálás adatai alapján kiválasztott szlovákok és németek lakta településeken végeztük. Az általunk vizsgált települések nemzetiségi összetétele egymástól eltérő, Pilisszentivánon a magyarokon kívül leginkább németek, Pilisszentkereszten leginkább szlovákok élnek. Piliscsaba nemzetiségi összetétele a legszínesebb: a magyarok, szlovákok és svábok mellett cigányok is élnek a településen, Leányvár inkább német, Piliscsév inkább szlovák településnek számít.

1. táblázat

A vizsgálatba bevont települések nemzetiségi összetétele.

Forrás: KSH, 2001-es népszámlálás

	Népesség	Nemzetiséghez tartozók	Anyanyelv	Anyanyelvhasználat	Kultúrához való kötődés
Leányvár	1 671	171 - 10,2%	76 - 5,5%	61 - 3,6 %	268 - 16%
Piliscsév	2 314	1 059 - 45,7%	311 - 13,4%	637 - 27,5%	1 250 - 54%

	Nemzetiség	Anyanyelv	Anyanyelvhasználat	Kultúrához való kötődés
Népesség	C ¹ N Sz	C N Sz	C N Sz	C N Sz

¹ C= cigányok, N= németek, Sz= szlovákok. Bár a kutatásban cigányokat nem kérdeztünk, adataik közlését fontosnak tartottuk, mert az interjúkban több helyen kerülnek említésre.

Piliscsaba	6425	161	221	117	25	51	69	47	89	71	125	293	129
	%	2,5	3,4	1,8	0,3	0,8	1	0,7	1,3	1,1	1,9	4,6	2
Pilisszentiván	4014	0	523	10	0	122	8	0	243	10	2	661	15
	%	0	13	0,2	0	3	0,2	0	6	0,2	0,04	16,5	0,4
Pilisszentkereszt	2170	2	13	1185	0	4	922	0	4	973	3	21	1493
	%	0,09	0,6	55	0	0,2	42	0	0,2	45	0,1	1	69

Személyes interjúk (összesen 21) öt faluban (Piliscsaba, Pilisszentkereszt, Pilisszentiván, Leányváron és Piliscséven) készültek, és hat fókuszcsoporthoz beszélgetést rendeztünk. A döntő többségben szlovákok és csak kis mértékben németek lakta Pilisszentkeresztben két fókuszcsoporthoz interjú készült fiatal (18-45 év közötti) és idős (45 év feletti) szlovákokkal. A németek lakta Pilisszentivánon ugyanezt az életkori megoszlást alkalmaztuk a német származású interjúalanyok esetében. Piliscsaba többnemzetiségű településén, ahol hasonló arányban élnek együtt cigányok, németek, és szlovákok, életkori bontás nélkül német és szlovák nemzetiségű csoportokkal interjúztunk. Külön figyelmet fordítottunk arra, hogy a csoportok tagjai között legyenek egymással vegyes házasságot kötött szlovákok, ill. németek. Életkori megoszlás szerint a piliscsabai fókuszcsoporthoz alanyai az idősök közül kerültek ki.

3. A kvalitatív vizsgálat

3.1. Sztereotipizálás, sztereotípiaprofil

A személyes interjúk és a fókuszcsoporthoz beszélgetések eredményei azt mutatták, hogy a megkérdezettek között általános a sztereotipizálás. A sztereotípiaprofil kisebbségenként mind a sztereotípiák előfordulásának gyakorisága, mind érzelmi erőssége, valamint a pozitív és a negatív sztereotípiák aránya változatos képet mutat.

A németek leggyakoribb sztereotípiái a szlovákokról: összetartó, bohém, iszákos, mulatozó, „kitúr a házadból”, kihasználja a másikat, nem együttműködő, szegények. Ezeknek a tulajdonításoknak a tekintetében a sztereotípiaprofil meglehetősen homogénnek mutatkozott, jóllehet a beszélgetések során más tulajdonságok is felmerültek (verekedős, trehány, rendetlenek, tiszta, szeretnek dolgozni, de nem annyira, mint a németek, ravasz, agyafúrt, átverik az embert, egyszerű, igénytelen, nem érdeklődő, adakozó, vendégszerető).

A szlovákok között elsősorban a németek munka- és rendszeretével és gazdasági képességeivel kapcsolatos sztereotípiák merültek fel a leggyakrabban. A leggyakoribb szlovák sztereotípiák a németekről: szorgalmasak, rendesek, rendszeretők, tiszták, szeretik az italt, vallásosak, precízek, nyitottak, okosak, nem ravaszkodnak, összetartók, munkaszerető, gazdagok, zsugoriak, dicsekvők, jól forgatják a pénzt.

A modális sztereotípiák különböző értékelési dimenzióba rendezhetők a különféle településeken (2. táblázat).

2. táblázat

Sztereotípiaprofilok települések szerint: németek, szlovákok, magyarok

Települések	Településen élő nemzetiségek	Sztereotípiaprofil		
		Szlovákok iránt	Németek iránt	Magyarok iránt
Piliscsaba	Szlovákok		negatív	semleges
	Németek	inkább pozitív		semleges
Pilisszentkereszt	Szlovákok		negatív	negatív
Pilisszentiván	Németek	Pozitív		negatív

Piliscsabán és Pilisszentkereszten a szlovákok több negatív sztereotípiát említettek a németek kapcsán, mint a németek a szlovákokkal szemben. A beszélgetések során a sztereotípiák affektív töltése is erősebb volt itt, mint akár a csabai vagy a szentiváni németeknél. A sztereotipizálás foka és érzelmi intenzitása a két csoportban tehát nem volt azonos.

Piliscsabán sem a németekből, sem a szlovákból álló fókuszcsoport tagjai nem fogalmaztak meg jól körülhatárolható sztereotípiákat a magyarokról. A pilisszentiváni németeknek és a pilisszentkereszti szlovákoknak viszont erőteljes „magyar” sztereotípiáik vannak, amelyek Pilisszentivánon erősen negatív érzelmi töltéssel rendelkeznek.

A sztereotípiaprofilokról tehát általában azt mondhatjuk el, hogy a piliscsabai és a pilisszentkereszti szlovákok a németekkel szemben gyakran és erős érzelmeiktől kísérve fogalmaznak meg negatív sztereotípiákat, míg ugyanitt a németek sztereotípiaprofilja sokkal visszafogottabb, de alapvetően pozitív a szlovákokkal szemben. A harmadik féllal, a magyarokkal szemben sokkal inkább a települési, mint az nemzetiségi meghatározottság dominált. A piliscsabaiak sztereotípiaprofilját a magyarokkal szemben érzelmileg inkább semlegesnek ítélnék, ezzel szemben a szentiváni svábok és a szentkereszti szlovákok hevesebb érzelmekkel és gyakrabban fogalmaznak negatív állításokat.

A kutatás során vizsgáltuk még a cigányokkal és a zsidókkal kapcsolatos sztereotipizálást is. Erről a két csoportról a sztereotípiaprofil a következő képet mutatja:

3. táblázat

Sztereotípiaprofilok települések szerint: cigányok, zsidók

Települések	Településen élő nemzetiségek	Életkor/nemzetiség	Sztereotípiaprofil/megítélés	
			Cigányok iránt	Zsidók iránt
Piliscsaba	Szlovákok		inkább pozitív	inkább pozitív
	Németek		inkább pozitív	inkább pozitív
Pilisszentkereszt	Szlovákok	Idősek	semleges	semleges
		Fiatalok	inkább negatív	semleges
Pilisszentiván Idős csoport	Németek	Idősek	inkább negatív	inkább negatív

3.2 Auto- és heterosztereotípiák, észlelt társadalmi távolság

A megkérdezett csoportok auto- és heterosztereotípiáinak struktúrája a következőképpen alakult a vizsgált településeken (4.táblázat).

4. táblázat

	Autosztereotípiák		Heterosztereotípiák	
	Pozitív	Negatív	Pozitív	Negatív
Piliscsaba német	Spórolós, precíz, beosztó, jól gazdálkodó, befogadó, vallásos	Garaszkodó, nem elég összetartó	„Drótos tót” (semleges), összetartó	bohém, iszákos, mulatozó, „kitúr a házadból”, kizáró, kihasználja a másikat, nem együttműködő, nem vallásos
Piliscsaba szlovák	szerény, befogadó, vallásos, vendégszerető	Mulatozó, mulya, engedékeny, kompromisszumkész, megalkuvó	összetartó, büszke, takarékoskodó, spórolós	lekezelő, erőszakos, fukar, képmutató, nem vendégszerető, elzárkózó, törtető, rosszindulatú
Pilisszentiván német	gazdag, beosztó, ésszerűen takarékos, alázatos, megbecsüli a dolgokat, megfogja a munka végét – dolgoz, szabálykövető, példamutató, hagyományörző, derűsen viseli a sorsát (csapásokat is), mértéktartó (evésben, mulatásban)	makacs és önfejű, solymári sváb – rámenős, tapadós, kekeckedő, kirekesztő, mindenből pénzt csinál, solymári a semmiből is pénzt csinál, vörösvári vad sváb	összetartó	bohém, iszákos, mulatozó, irigy, szegény
Pilisszentkereszt szlovák	Vendégszerető, hagyományörző	szegény	gazdag, büszke, precíz, jó szervező	lekezelő, fukar, szeret uralkodni, rátarti, nagyképű, módos, sóher, nem vendégszerető, elzárkózó

A fókuszcsoportokban megjelent auto- és heterosztereotípiák jellegzetes mintát, és erőteljes távolságot jeleznek. Ez mindenképpen az etnikai határvonás erős indikátora. Minden vizsgált csoport önképe pozitív, a heterosztereotípiák viszont a negatív tartomány felé húznak – ez abban a formában is megjelenik, hogy egyes önmagukban esetleg pozitív tartalmú sztereotípiák kontextusuknál fogva negatív jelentést nyernek.

Ha magyarokkal kapcsolatban említett sztereotípiákat is figyelembe vesszük, akkor azt látjuk, hogy a szlovákok sokkal távolabb állónak érzik magukat mind a magyaroktól, mind a németektől, mint a németek, akik a szlovákokat közelebbinek érzik magukhoz, mint a magyarokat. Az auto- és heterosztereotípiák profilja egy sajátos etnikai hierarchia fennállására utal – erre még később visszatérünk.

3.3 A sztereotipizálás diskurzív kontextusa

A kvalitatív vizsgálat egyértelműen azt az eredményt hozta, hogy a sztereotipizálást a konfliktushelyzetek aktiválják, és az aktivált sztereotípiák történelmi diskurzusba beépítve jelennek meg, ezek szolgálnak legitimizálásukra. A történelmi legitimizáló diskurzusok egyenes következménye a sztereotípiaprofilok asszimmetrikus volta, és az etnikai hierarchiák (re)konstrukciója.

A konfliktushelyzetek a két közösség szimbolikus és reális dimenziókban zajló versengésének következménye. Szimbolikus a konfliktus akkor, amikor nem (csak) anyagi javak és előnyök megszerzése körül zajlik, hanem a kulturális presztízs, a közös tér használatában való szerep áll a középpontban. Ilyen jellegűek azok a konfliktusok, amelyek az egyes intézmények létrehozása, azokban elfoglalt hely, szerep, funkció körül bontakoznak ki (pl. melyik nemzetiség építette a templomot, ki ül az első sorokban, kinek van iskolája, tánc vagy énekcsoportja stb.).

A sztereotipizálás aktiválásában minden bizonnyal nagy szerepet játszottak a rendszerváltás utáni konfliktusok, amelyek az újfajta kisebbségi politizálás lehetővé válásának következményei. (Pilisszentkereszten a németekkel kapcsolatos sztereotipizálás, azóta erősödött fel, amióta a német kisebbség is megalakította saját önkormányzatát). Ezek a konfliktusok egyrészt a források hozzáférhetősége, felhasználása, az azokért való versengés szülöttei, másrészt – nem függetlenül ettől – történelmi sérelmek kompenzációjára való törekvések hozadékai. (A szlovákok szerint – Piliscsabán - például a rendszerváltás után a németek körében elterjedt egy reaktív „most mi jövünk” attitűd, amellyel a több évtizedes „elnyomást”, hátrányokat próbálják kompenzálni, esetleg más nemzetiségek rovására, holott – mondták az interjúalanyok - ezek ugyanolyan elnyomás alatt szenvedtek. Konfliktusokat szül a választói névjegyzék is, egyrészt, mert a kitelepítést átélt nemzedékben még mindig erős félelmek élnek a regisztrációtól, a nemzetiség nyilvános vállalásától).

A sztereotipizálást aktiváló konfliktusok az interjúk során elhangzott egybehangzó vélemények szerint a második világháború idején kezdődtek (néhány interjúalany szerint csak csak a rendszerváltozás után). Okait a német és szlovák kisebbség történelmi korszakok szerint eltérő pozícióiban és lehetőségeiben látják, amelyek mindig külső tényezők által megnyitott lehetőségek kihasználásából alakultak ki. Először, a hitleri propaganda elterjedésével és a Volksbund létrejöttével a németek státusa javult jelentősen a szlovák interjúalanyok szerint, míg a szlovákoké – és a magyaroké – jelentősen romlott. A szovjet megszállás idején viszont - a németek véleménye szerint - a szlovákok kerültek kedvezőbb helyzetbe több téren is. Az elbeszélte konkrét helyzetekben számos konfliktus kerül leírásra, amelyeknek jelentős szerepe lesz a sztereotípiatulajdonításban.

Az interjúalanyok gyakran konstruáltak az elbeszélések során egy múltbéli – a második világháború előtti időkben létező – idillt. Ebben a konstruált időben nem voltak nemzetiségi konfliktusok, mindenki jó viszonyt ápolt mindenkivel - még a zsidókkal és cigányokkal is. Ez az idill a második világháborúval ért véget. A szocialista rendszer időszakát csak érintőlegesen idézték fel, bizonyos esetekben mint olyat, amikor szintén nem voltak etnikai konfliktusok a kisebbségek között. Jellegzetes módon a fókuszcsoportok tagjai a németek, a magyarok, cigányok és zsidók esetében különbséget tettek a régiak (értsd a háború előttiak) és a maiak között; egyedül a szlovákokról alkotott véleményeknél nem jelent

meg az idődimenzió. A „régí” németek, cigányok, magyarok, zsidók általában pozitívabban jelentek meg a maiaknál. A mai konfliktusok ezekkel a „régí” időkkel szembeállítva kerültek kifejtésre.

A sztereotipizálás kontextusa arra vall, hogy a kéznél lévő sztereotípa-készlet, amelyeket a csoportok adott esetben mozgósítanak, a csoportok történeti-kulturális tudásának része. Ezek a tudáselemek az elmúlt évtizedekben folyamatosan jelen voltak a csoport szimbolikus kultúrájában – néha inkább látens, néha manifeszt formában. A történelmi diskurzusokba való szerves beépülésük azt mutatja, hogy a kulturális tudásban folyamatosan továbbadódtak – természetesen a szocializáció intézmény alatti szintjén. Ez a megfigyelés összhangban van a sztereotipizálás szocio-kulturális elméleteivel.

3.4 A kontaktus szerepe a sztereotipizálásban

A kontaktus-hipotézis ismert előfeltevései szerint a csoportok közötti szisztematikus, egyenrangú, nem szerep-jellegű és kooperatív (azaz nem konfliktusos) kapcsolat a sztereotipizálás – különösen az előítéletes sztereotipizálás csökkenéséhez vezet. Az interjúk arról tanúskodnak, hogy ez a feltételezés általában véve helyes: ahol jelen van, a horizontális kapcsolat, az etnikai vegyes házasság és a sűrű baráti kapcsolatok csökkentik a sztereotipizálásra való készséget. Azonban az általunk vizsgált esetben a legtöbbször nem ezek a viszonylatok a jellemzők. Általában véve azt találtuk, hogy leginkább ott jelennek meg konkrét sztereotípiák, ahol a különböző nemzetiségek egy adott településen belül együtt élnek. Ott, ahol az adott településen csak egy nemzetiség él, a más nemzetiségekről alkotott sztereotípiák elmosódottabbak, illetve sokkal általánosabbak. A sztereotipizálás leginkább a falvakon belül és nem a – más-más etnikus többségű - falvak között tapasztalható. Ez arra enged következtetni, hogy az adott viszonyok között a kontaktus nemhogy lebontaná az egymásról alkotott sztereotípiákat, hanem inkább kiépíti, megerősíti, specifikálja azokat. Ezt a hatást erősítette, hogy 1990 után a kontaktusok egy része nemzetiség csoportok közötti kontaktusként intézményesedett, ami nyilvánvalóan újabb kompetitív és szerep-elemet vitt be az interakciós térbe.

3.5 Etnikai hierarchia és sztereotipizálás

A sztereotípa-kutatások sokszor kimutatták, hogy a sztereotipizálás mögött a sztereotipizált illetve sztereotipizáló csoport hierarchikus viszonyáról nagyon határozott kép él, kidolgozott etnikai hierarchiák léteznek, amelyeket sokszor a sztereotipizáló és sztereotipizált csoportokban is konszenzus fogad. Vizsgálatunk azt mutatta, hogy ebben az esetben is hasonló helyzettel van dolgunk: az értékelt sztereotípiák szerint a vizsgált településeken a németek állnak a hierarchia felső fokán, a többi pozíciót viszont a helyi körülmények befolyásolják. A piliscsabai hierarchiában németek után jönnek a szlovákok, majd a felvidéki magyarok, az őshonos magyarok, majd a máshonnan betelepült magyarok (telepések, mezőkövesdiek) és a hierarchia alján található a romák. A szentkereszti hierarchiájában a ranglétra felső fokán a németek és szlovákok állnak (akik között itt jelentős asszimilációs folyamatok zajlottak, amelyek során a szlovákok asszimilálódása volt a jellemző), utánuk következnek a magyarok, majd legalul a romák. Szentivánon a hierarchia csúcsát szintén a németek képezik, őket a szlovákok, majd a felvidéki magyarok és más magyarok követik, és végül itt is a romák zárják a hierarchiát. Mindez azt mutatja, hogy a németeket illetően a hierarchia konszenzuális az egyenlőtlen státusba sorolt német és szlovák csoport között, azaz a szlovákok is elfogadják.

Az elmúlt évtizedben végzett kutatások során Phalet és Poppe² egy olyan szintetikus modellt dolgozott ki a sztereotipizálásról, amelyen belül egyszerre képes a sztereotípiaprofilról, az auto- és heterosztereotípiák viszonyáról, a sztereotipizálást mozgósító csoportviszonyokról és az etnikai hierarchiákról is tartalmas kijelentéseket tenni. Sokszor vizsgált és verifikált hipotézisük szerint az etnikai sztereotípiák általában két dimenzióban rendeződnek el: a gazdasági és társadalmi kompetencia, hatékonyság és az erkölcs dimenzióiban. Ennek alapján négy sztereotípiát együttes jöhet létre az ingroup és az outgroup vonatkozásában is: a 1. kompetens és erkölcsös csoportok, 2. inkompetens és erkölcsös csoportok, 3. kompetens és erkölcstelen csoportok, 4. inkompetens és erkölcstelen csoportok. A modell értelmében az első kategóriába tartozó csoportok a sztereotipizáló percepciója szerint erősek és a velük való konfliktusok szintje alacsony. A második kategóriához tartozó csoportok gyengék, és a konfliktus-szint alacsony. A harmadik kategóriába tartozó csoportok erősek és a velük való konfliktusok szintje magas, végül a negyedik kategóriába tartozó csoportok gyengék, és a velük való konfliktusok szintje magas.

Nos, a kvalitatív elemzések alapján (lásd 4. táblázat) a németek a szlovákok szerint a kompetens csoportok közé tartoznak, míg az erkölcsi dimenzióban a róluk alkotott sztereotípiák inkább semlegesek (némi negatív színnel), míg a szlovákok a németek szerint az inkompetens és erkölcsileg inkább a negatív (bár nem szélsőségesen negatív) tartományba sorolt csoportok közé. Ez azt jelzi, hogy a helyzetet mindkét csoport inkább konfliktusosnak, mint harmonikusnak érzékeli, és van különbség a csoportok önérvényesítő képességeinek sztereotipikus észlelésében.

4. A kvantitatív vizsgálat

Vizsgálatunk második blokkjában kvantitatív módszerek segítségével is megpróbálunk válaszolni a kutatás előbb elemzett főbb kérdéseire. Ezekon kívül a kvantitatív vizsgálat során arra is választ szeretnénk volna kapni, hogy mennyiben határozzák meg bizonyos attitűdök illetve társadalmi-demográfiai tényezők a sztereotipizálást, a használt sztereotípiák tartalmát és erősségét.

E kérdések megválaszolása érdekében a kvalitatív vizsgálatok eredményei alapján kidolgozott kérdőívet két mintán is lekérdeztük: egy országos reprezentatív mintán és egy speciális - németek és szlovákok által vegyesen lakott települések lakosságából vett - mintán. Úgy gondoltuk ugyanis, hogy a kontakt-hipotézis, és más, a sztereotipizálás dinamikájával összefüggő kérdések tisztázására így kitűnő lehetőség nyílik, hiszen nyilván másféle sztereotípiákat használnak azok – és más funkciót töltenek be a sztereotípiák azoknál -, akik a vizsgált csoportokkal régóta együtt élnek, mint azok, akik (az országos mintába bekerült interjúalanyok nagy része valószínűleg ilyen) nincsenek napi kapcsolatban a vizsgált csoporttal és információik elsősorban más forrásokból – kulturális hagyomány, tankönyvek, média – származnak.

Az országos kérdőívet a Medián Közvélemény és Piackutató Intézet havonta ismétlődő úgynevezett omnibusz vizsgálatának egyik blokkjaként (országos reprezentatív minta, minta-elemszám: 1198 fő) kérdeztük le 2007 októberében. A helyi kérdőíves vizsgálat adatfelvételi részét szintén a Medián végezte 2007 szeptemberében (előre kiválasztott települések lakosságából vett véletlen minta, minta-elemszám 400 fő). A településeket a 2001-es népszámlás szerint szlovák és német nemzetiségű települések listájából választottuk

² Karen Phalet, Edwin Poppe: Competence and morality dimensions of national and ethnic stereotypes: a study in six eastern-European countries. In: European Journal of Social Psychology, vol.27. 1997. P. 703-723.

ki.³ A kiválasztás kritériuma az volt, hogy viszonylag nagyobb számban éljenek együtt németek és szlovákok az adott településen vagy egymással szomszédos településeken.

4.1 A sztereotípiaprofil az országos és a helyi vizsgálatban

Először nézzük meg, az országos mintán felvett vizsgálat eredményei alapján, hogy mit gondol ma a magyar lakosság⁴ általában a szlovákokról és a németekről.

Első szembetűnő adat, hogy viszonylag magas azoknak az aránya, akik nem tudták eldönteni, hogy az adott tulajdonság jellemző vagy nem jellemző a németekre illetve a szlovákokra. A németek esetében megkérdezettek átlagosan 16 százaléka „nem tudom”-mal válaszolt. A szlovákok esetében ez az arány még magasabb (27 százalék). Hasonlóan magas válaszmegtagadás a másik három csoport közül csak a zsidók esetében figyelhető meg (átlagosan 15%). Valószínűleg a válaszmegtagadás magas aránya mögött mind a németeknél, mind a szlovákoknál a látencia valamelyik fajtája húzódik meg (hogy melyik azt a későbbiekben megpróbáljuk kideríteni). Lehetséges magyarázatként merülhetne még fel, hogy esetleg a válaszolók nem hajlandók „sztereotípiákkal megkülönböztetni” a vizsgált csoportokat, ez esetben viszont az szorulna magyarázatra, hogy a cigányok illetve a magyarok esetében miért „nem okozott problémát” annak eldöntése, hogy a felsorol tulajdonságok jellemzők –e vagy inkább nem jellemzők az adott csoportra.

Magas azok aránya is, akik a „jellemző is, meg nem is” kategóriát választották (németeknél átlagosan 25 %-ban, szlovákoknál 33%), amely mögött szintén feltételezhetünk látenciát. Azonban valószínűleg itt inkább a szisztematikus válaszdadási torzítás egyik a esetéről van szó: az interjúalanyok általában előszeretettel választják a skála középső értékeit. Ezt támaszthatja alá az is, hogy a másik három népcsoport esetében is sokan választották ezt a kategóriát (magyarok 37%, zsidók 23%, cigányok 22%). A szlovákok és a magyarok esetében a nagyon kiugró értékek azonban külön magyarázatra szorulnak. Míg a szlovákok esetében (nagy valószínűséggel inkább ténybeli, mint kommunikatív) látenciára gyanakodhatunk, a magyarok esetében inkább arról lehet szó, hogy a saját csoportot mindig heterogénabbnak észleljük, mint a külcsoporthoz képest érzékelt csoportokat.

A vegyes nemzetiségű területekről vett helyi mintában mind a német, mind a szlovák jellemzők esetében csökkent a „nem tudom” válaszok aránya (Bár a szlovák tulajdonságoknál még így is viszonylag magas.: átlagosan 22 százalék) A „jellemző is meg nem is” válaszkategóriájának gyakorisága azonban hasonló az országoshoz. A másik három csoport közül a zsidók jellemzése esetén csökkent a „nem tudom” és a „jellemző meg nem is választ” adók aránya. (16 százalékról 10 illetve 22 százalékról 15 százalékra). A másik két csoport esetében nincs szignifikáns különbség az országos és helyi minta között a két válasz gyakoriságát tekintve. Tartalmilag se a németek, se a szlovákok helyi sztereotípiaprofilja nem

³ A 2001-es népszámlálási kérdőívben négy kérdés mérte a nemzetiségi csoportokhoz való kötődést (minden kérdésnél legfeljebb három csoportot lehetett megjelölni):

1. *Mely nemzetiséghez tartozónak érzi magát?*
2. *Mely nemzetiség kulturális értékeihez, hagyományához kötődik?*
3. *Melyik nyelv az anyanyelve?*
4. *Családi, baráti közösségben milyen nyelvet használ általában?*

A mintavételi lista a második kérdés (Mely nemzetiség kulturális értékeihez, hagyományához kötődik?) alapján készült el.

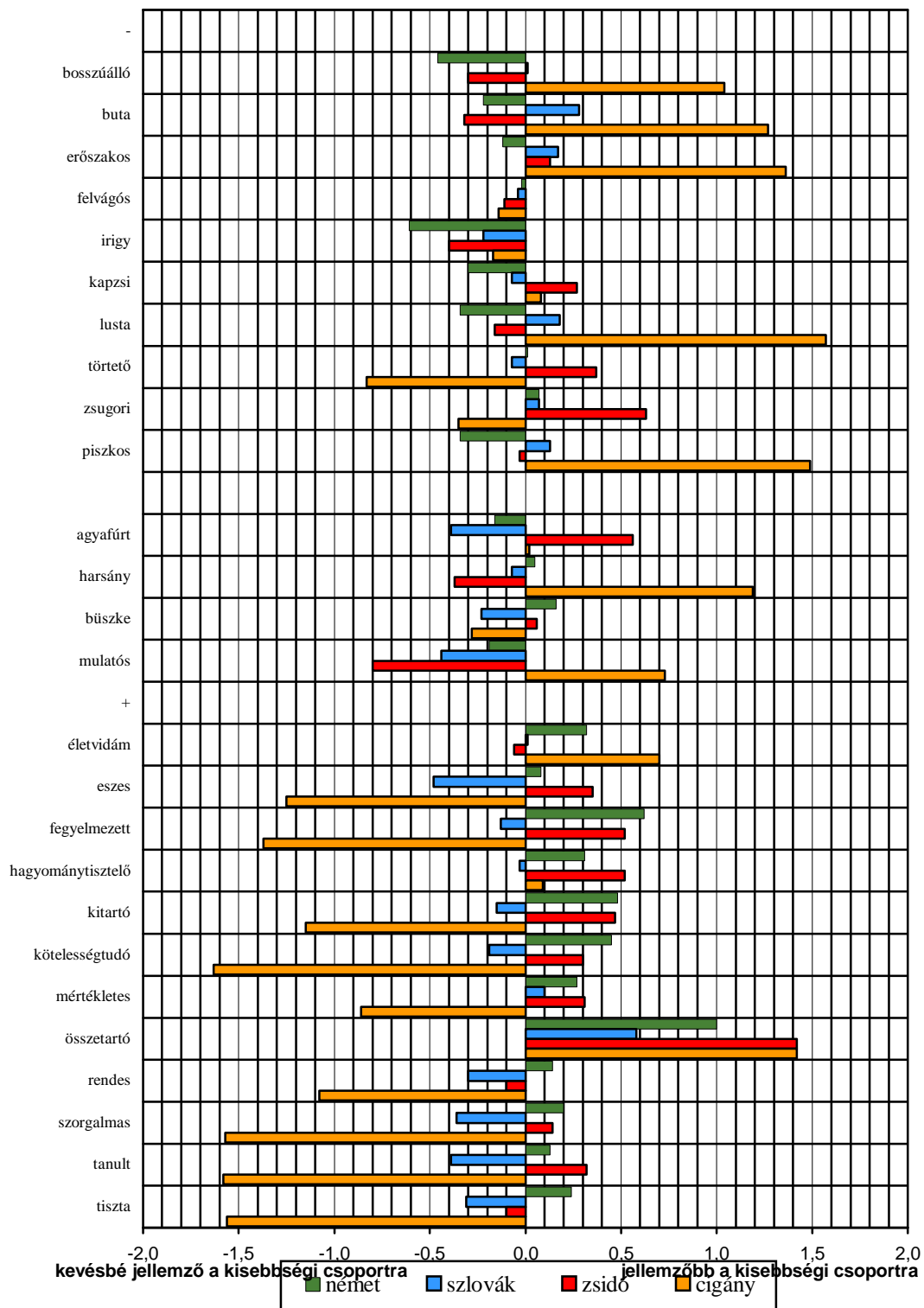
⁴ A sztereotípiaprofilok felállításánál minden esetben (kivéve a magyarok) csak azok válaszait néztük, akiknek egyik szülője vagy nagyszülője sem tartozott az adott csoporthoz. Megnéztük a sztereotípiakérdésekre adott válaszokat a teljes mintán is minden csoportra. A válaszok megoszlásában egyedül a cigányok esetében találtunk különbséget: a magukat cigány származásúaknak vallókat is tartalmazó teljes mintában a cigányokról kialakított kép pozitívabb.

különbözik az országosétól. A vizsgált csoportokra ugyanazon tulajdonságokat tartják jellemzőnek a vegyes lakosságú településeken, mint országosan. (Ugyanez elmondható egyébként a másik három csoportról alkotott képről is).

A sztereotípiák elemzésének első lépéseként bemutatjuk, hogy miben tér el a magyaroknak önmagukról, és a vizsgálatba bevont másik négy kisebbségről alkotott képe (1. és 2. ábra).

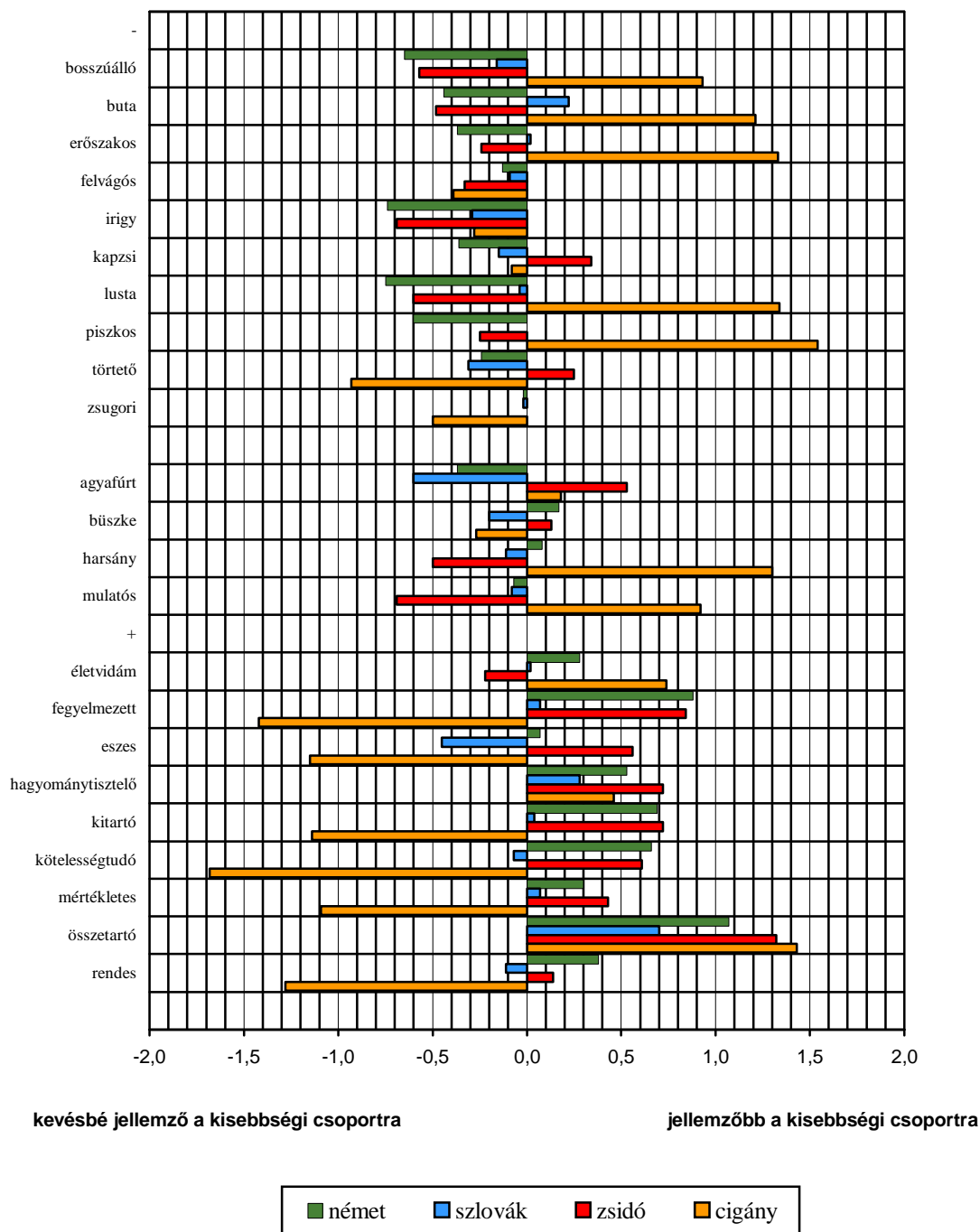
1. ábra

Magyar autosztereotípiák és a heterosztereotípiák közötti különbségek (átlagos eltérések a magyarok jellemzésétől) – országos minta

2. ábra

Magyar autosztereotípiák és a heterosztereotípiák közötti különbségek (átlagos eltérések a magyarok jellemzésétől)- helyi minta

A két ábrát összehasonlítva azt látjuk, hogy bár a helyi mintában az egyes csoportok sztereotípiakészlete nem változott az országoséhoz képest, a sztereotípiák erőssége, intenzitása azonban jelentősen különbözik. A vegyes lakosságú területeken mind a szlovákokról, mind a németekről (illetve a zsidókról, cigányokról, magyarokról) sokkal határozottabb képet alkottak a megkérdezettek. (A legjellemzőbbnek tartott sztereotípiák átlagpontszámai jóval magasabbak a helyi vizsgálatban, vagyis jóval nagyobb arányban

választották a megkérdezettek a két szélső – a nagyon illetve az egyáltalán nem jellemző – válaszkategóriát, mint az országos vizsgálatban). Az intenzitás növekedése nem csak a helyben „jobban ismert” németek és szlovákok, de a másik három csoport esetében is nőtt. Vagyis azt mondhatjuk, hogy a vegyes lakosságú településeken élők hajlamosabbak sztereotípiákkal megkülönböztetni az egyes csoportokat. Ez a megkülönböztetés azonban – leszámítva a cigányokat (bár az országoshoz képest az ő megítélésük is pozitívabb a vegyes lakosságú településeken) alapvetően pozitív. Ez az eredmény amúgy megfelel a sztereotípiák kognitív magyarázata egyik tételének: a külcsoport állandó jelenléte önmagában is erősíti a sztereotipizálási hajlamot. Mindezek következtében, bár ugyanazon dimenziók mentén, a csoportok közötti távolságok is sokkal hangsúlyosabbak a helyi mintában.

A helyi mintában a magyarokról alkotott képtől a legtávolabb - akárcsak az országos vizsgálatban - a cigányok sztereotípiaprofilja helyezkedik el. Azonban az országoshoz képest bizonyos dimenziók mentén kicsit pozitívabban ítélik meg a cigányokat a helyi vizsgálatban: a helyiek a cigányokat kevésbé tartják butának, kapzsinak és bosszúállónak.

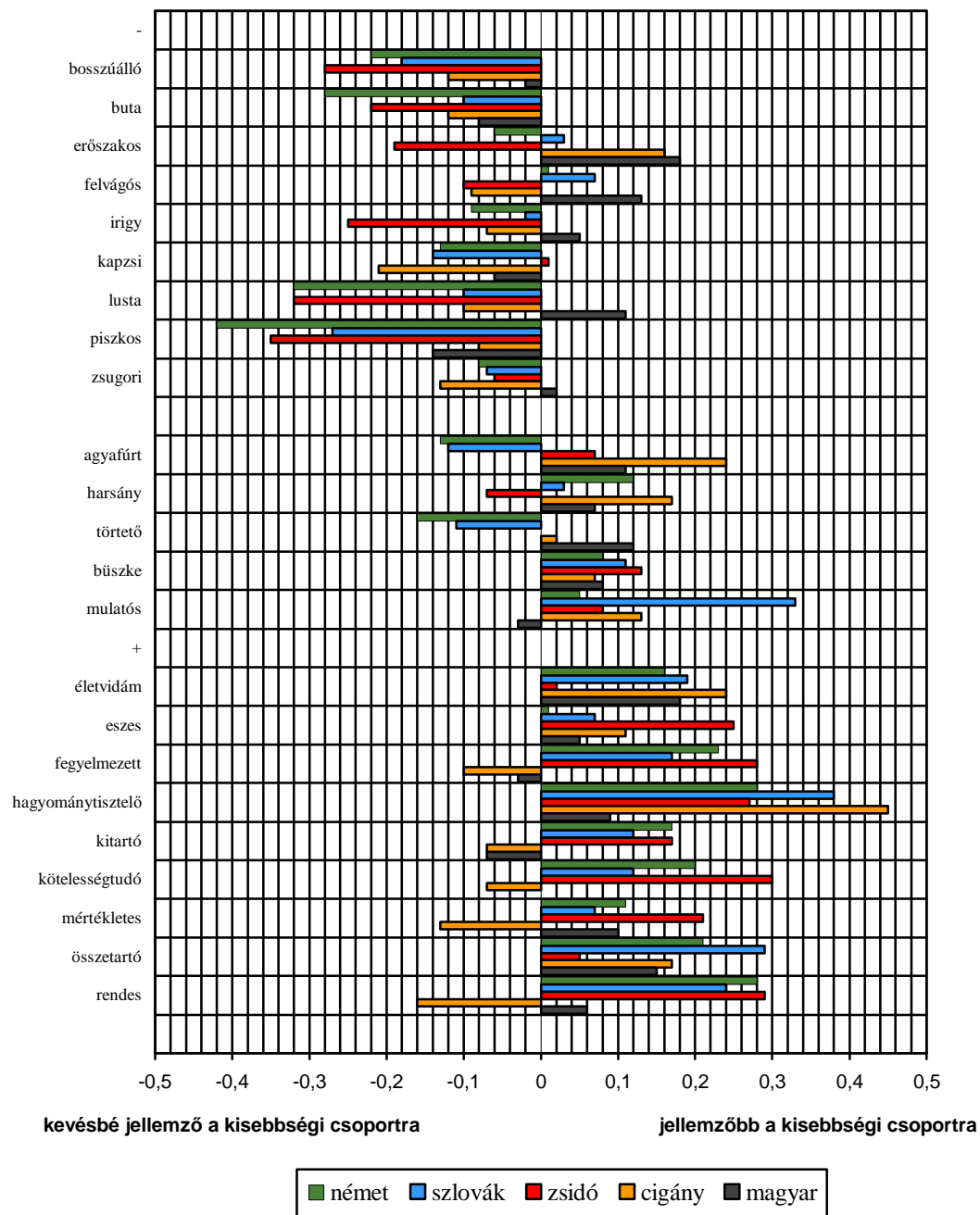
A helyi mintában – amelyből a túlnyomó többség vélhetően sosem találkozott zsidókkal - közelebb áll a zsidókról alkotott kép a magyarok autosztereotípiáihoz, mint az országos felmérés mintájában. A zsidók esetében a sztereotipizálás intenzitása egyértelműen pozitív irányba nőtt. A helyi mintába bekerül válaszadók kevésbé bosszúállónak, lustának, piszkosnak, irigynek viszont eszesebbnek, fegyelmezettebbnek, hagyománytisztelőbbnek, tisztábbnak, rendesebbnek, szorgalmasabbnak, tartják a zsidókat, mint az országos vizsgálat során megkérdezettek.

A németekről alkotott sztereotípiák nagyon hasonló dimenziók mentén térnek el a magyaroktól, mind a zsidók sztereotípiái, és az egyes jellemzők átlagai alapján megállapított távolságok is hasonlóak. A vegyes nemzetiségű területek lakossága által megalkotott sztereotípiaprofil a németek esetén is sokkal pozitívabb az országoséhoz képest. A helyiek nagyobb mértékben tartják jellemzőnek a németekre, hogy tiszták, kötelességtudóak, hagyománytisztelők, rendesek, eszesek és szorgalmasak. (Az országosénál sokkal nagyobb a távolság a magyarok és németek között az alábbi dimenziókban: lusta, piszkos, fegyelmezett, hagyománytisztelő, kötelességtudó, tiszta).

A helyi vizsgálat szerint is a szlovákok állnak a legközelebb a magyarokhoz. A szlovákokról alkotott országos sztereotípiaprofilhoz képest a helyiek nagyobb mértékben tartják jellemzőnek a szlovákokra a hagyománytisztelést, az összetartást, a tisztaságot és a mulató kedvet. Az országos és a vegyes lakosságú területek sztereotípiaprofiljának eltérését a 3. ábra mutatja.

3. ábra

Helyi vegyes lakosságú területek sztereotípiaprofiljainak eltérése az országos vizsgálatban kapott eredményektől

Tartalmi szempontból tehát nincs nagy különbség a helyi és az országos felmérés által feltárt sztereotípiaprofilok között. Sőt, hasonló tulajdonságokat tartanak jellemzőnek az egyes csoportokra a német, a szlovák illetve a kettő közül az egyik nemzetiséghez sem tartozók is. Ugyancsak nagymértékű a konszenzus az egyes sztereotípiaprofilok egymáshoz való távolságát illetve irányát tekintve. Ugyanaz az etnikai hierarchia bontakozik ki az országos és

a helyi felmérésből, sőt a helyi vizsgálaton belül a németek, a szlovákok és a „magyarok” (értsd: „a nem szlovákok és nem németek”) válaszai alapján is ugyanaz „rangsor” állítható fel. A hierarchia tetején a racionális polgári értékrendet képviselő „szorgalmas, mértékletes, tiszta” németek állnak, utánuk következnek a magyarok és a szlovákok, végül legalul helyezkednek el a „lusta, erőszakos, piszkos” cigányok.

Még egy fontos különbségre kell felhívni a figyelmet, ami azonban nem a helyi és az országos vizsgálat között áll fenn, hanem a németek, szlovákok és a másik két kisebbségi csoport között. Összehasonlítva a zsidók és a cigányok sztereotípiaprofiljával a németekről és különösen a szlovákokról alkotott kép sokkal kevésbé intenzív, kevésbé homogén. A szlovákok esetében például nagyon kevés olyan tulajdonságot tudunk megemlíteni, amelyet a válaszadók többsége nagyon vagy éppen egyáltalán nem tartott jellemzőnek (a sztereotipizálás intenzitása a szlovákok esetében volt a legalacsonyabb minden mintában).

4.2 A kontaktus-hipotézis a kvantitatív felmérésben

Az első látásra úgy tűnik, hogy a sztereotipizálási hajlam és a kontaktusok között talált és a fentiekben bemutatott összefüggések több helyen ellentmondanak vagy egymásnak vagy magának a kontaktus hipotézisnek. A következőkben kísérletet teszünk ezen ellentmondások feloldására.

Nem találtunk kapcsolatot egyik esetben sem a kontaktusok megléte vagy éppen azok minősége és a negatív sztereotípiák között. Ez alapvetően annak köszönhető, hogy a megkérdezettek egyik mintában sem használtak igazán negatív tulajdonságokat a két csoport jellemzésére.⁵

Ugyancsak megegyezik mind a négy esetben az, hogy a „nem tudom” illetve a „jellemző is meg nem is” válaszokat leggyakrabban a semmilyen kapcsolattal nem rendelkezők adták, ami azon gyanúkat erősítheti, hogy e két válaszkategória mögött valódi „információhiány” vagyis ténybeli látencia húzódik meg. Ezen feltételezésünknek azonban némileg ellentmond, hogy az országos vizsgálatban, mind a németek, mind szlovákok esetében a semmilyen kapcsolattal nem rendelkezők után nem azok jelölték meg leggyakrabban a nem tudom válaszkategóriát, akik, csak formális, ismerősi kapcsolattal rendelkeznek, hanem akik a szorosabb kötődést jelentő származási kapcsolatról számoltak be. Ez utóbbi esetben a nem tudom válaszokat nehezen magyarázhatjuk ténybeli látenciával, vagyis azzal, hogy nincsenek információik az adott csoportról. Esetükben itt inkább arról lehet szó, hogy a közeli kapcsolat miatt a csoportot sokkal heterogénabbnak érzik,⁶ és tényleg nem tudják eldönteni, hogy az adott tulajdonság jellemző, vagy nem a németekre illetve a szlovákokra.

Magyarázatra szorul az a helyi és az országos vizsgálatban (bár ott csak a németeknél) is szignifikáns összefüggés, amely szerint azok hajlanak leginkább a sztereotipizálásra, akiknek a szóban forgó csoporttal szoros baráti vagy rokoni kapcsolatuk van. A kontaktus hipotézisnek látszólag ellentmond az, hogy a sztereotipizálás ott a legerősebb, ahol a csoportközi viszonyok a kontaktus hipotézis szempontjából megfelelnek az ideális feltételeknek. Azonban tudjuk, hogy esetünkben a sztereotipizálás alapvetően pozitív és

⁵ A németek esetében az országos vizsgálatban a megkérdezettek 61, a helyi vizsgálatban pedig 59 százaléka nem használt negatív sztereotípiákat (= egyik felsorolt negatív tulajdonságot se tartották nagyon jellemzőnek a németekre). A szlovákok esetében az arányok 58 illetve 61 százalékos.

⁶ Arra, hogy a helyi vizsgálatban mért nem volt szignifikáns a származási, baráti és az ismerősi kapcsolat közötti különbség az lehet a magyarázat, hogy míg az országos vizsgálatban a legszorosabb kapcsolattípusba kerülők mindegyike származási kapcsolatban volt az adott csoporttal, a helyi vizsgálatban e kategóriába kerülők egy része csak szoros barátság révén kötődött az adott csoporthoz.

inkább a németekkel és szlovákokkal szemben érzett rokonszenv és nem az előítéletes attitűdök kifejeződései. (Újabb példa arra, hogy az előítéletes attitűdök hagyományosan összetartozónak tartott dimenziói – itt a kognitív és az affektív dimenzió - gyakran függetlenek egymástól). Valószínűleg a következőről lehet szó. Magyarországon a németek, és különösen a szlovákok a „sikeres” asszimiláció (gyakori vegyes házasságok, nyelvvesztés stb.) miatt egy nem túl feltűnő és észrevehető kisebbség, a róluk szóló régi sztereotípiákra már kevesen emlékeznek: elhalványultak, újak pedig nem alakultak, nem alakulhattak ki. A németek és szlovákok azok számára észlelhető csoportként, akik valamilyen szorosabb kapcsolatban vannak (származási, baráti) velük. Ők még emlékeznek a régi történetekre, sztereotípiákra, melyek a rendszerváltás után meginduló etnikai reneszánsz, illetve a kisebbségi politizálás következtében élesebbé váló – bár inkább csak „helyben” érezhető - csoporthatárok illetve az etnikai identitások erősödése miatt újra felelevenedhettek, megerősödtek, esetleg újak születhettek, mint azt a kvalitatív vizsgálat eredményei is mutatták. (Ez lehet az oka egyébként annak is, hogy a vegyes lakosságú településeken sokkal intenzívebb a sztereotípiák használata, mint országos mintában.)

Érdekes különbség a helyi és az országos vizsgálat között, hogy míg helyben nem, addig országosan szignifikáns különbség volt a sztereotípiák használatában azok között, akik semmilyen, illetve, akiknek csak formális ismerősi kapcsolatuk volt (sőt igazából a különbséget az határozta meg leginkább, hogy van vagy nincs kapcsolat és kevésbé a kapcsolat jellege, minősége). Ezen eltérést azzal magyarázhatjuk, hogy valószínűleg a vegyes lakosságú területeken, ahol még azoknak is van valamilyen információik a németekről, szlovákokról, akiknek nincsen közeli ismerősük, kisebb a különbség azok között, akinek van a szomszédjában, munkatársai stb. között német származású, és akiknek nincs, mint az országos mintában, ahol azok, akik semmilyen kapcsolatról nem tudtak beszámolni, nagy valószínűséggel tényleg nem találkoztak „németekkel”, „szlovákokkal”.

4.3 A sztereotipizálás társadalmi-demográfiai és attitűdinális meghatározói

Bár mind a helyi mind az országos vizsgálatban találtunk kapcsolatot a kontaktusok és a sztereotipizálás között, de az összefüggés egyik esetben sem olyan erős, hogy a sztereotipizálási hajlandóságot a kontaktusok létevel vagy minőségével kielégítően megmagyarázzuk. A következőkben azon társadalmi tényezők esetleges befolyását vizsgáljuk a németekkel és szlovákokkal kapcsolatos sztereotípiák használatára, amelyekkel hagyományosan magyarázni szokták a sztereotípiák használatát, illetve az előítéletességet az elméleti illetve empirikus munkák. Ezen szociológiai meghatározókat három nagyobb csoportra lehet osztani.

- Társadalmi-demográfiai mutatók: életkor, lakhely, társadalmi státusz (iskolázottság, foglalkozási státusz, vagyon, jövedelem)
- Bizonyos ideológiai beállítódások
- Általános negatív viszonyulás mindenféle külcsoport irányában; xenofóbia.

4.3.1. A társadalmi-demográfiai mutatók és a sztereotipizálás

A legtöbb empirikus felmérés összefüggést talál/talált az előítéletesség illetve a sztereotipizálási hajlam és az alapvető társadalmi-demográfiai mutatók között: általában az idős, iskolázatlan, alacsony jövedelmű vidékiek előítéletesebbek, mint a magasabb státusú csoportokba tartozók. Ez egybevág azzal a hipotézissel, amely azt állítja, hogy az alsóbb társadalmi osztályok számos tényező következtében (az alacsony iskolázottság, a politikai vagy civil szervezetek különböző típusaiban képviselt alacsony részvételi arány, az olvasottság hiánya, a társadalmi elszigeteltség, a gazdasági létbizonytalanság, a tekintélyelvű családi magatartásminták) intoleránsabbak.

Mind az országos, mind a helyi vizsgálatban megnéztük, hogy az olyan alapvető társadalmi demográfiai jellemzők, mint lakóhely, életkor és társadalmi státusz (iskolázottság, jövedelem, foglalkozási státusz) befolyásolják-e a sztereotipizálási hajlandóságot.

A *lakóhely* mind az országos mind a helyi vizsgálatban szignifikánsan befolyásolta a sztereotipizálást. Az országos vizsgálat szerint a német sztereotípiákat leginkább a városokban (de nem a fővárosban) lakók használták, még hozzá inkább pozitív sztereotípiákat. A „nem tudom” és a „jellemző is, nem is” válaszok a fővárosiak körében voltak a legnépszerűbbek.

A szlovákok esetében a városiak mellett a falvakban élőkre is az átlagosnál nagyobb mértékben volt jellemző a sztereotípiák használata, de ők is inkább a pozitív tulajdonságokkal ruházták fel a szlovákokat. Negatív sztereotípiákat a budapestiek fogadták el nagyobb arányban. A „nem tudom” válaszok a budapestieken kívül a falusiak körében is gyakoriak voltak, viszont a „jellemző is meg nem is” válaszkategóriát inkább a városiak preferálták.

A sztereotipizálást a vegyes lakosságú területeken is befolyásolta a lakóhely típusa – annak ellenére, hogy ez a minta a településtípus tekintetében sokkal homogénebb. A „jellemző is, meg nem is” válasz ez esetben a falvakban volt a leggyakoribb. A sztereotipizálás – még hozzá a pozitív sztereotípiák használata - az országoshoz hasonlóan itt is a városokban volt inkább jellemző. (A német származásúakat is magába foglaló mintában csak a „jellemző is, meg nem is” válaszok illetve a település kapcsolata volt szignifikáns.)

Az országos mintában az *életkorral* nő a pozitív sztereotípiák használatának valószínűsége, mind a német, mind a szlovák jellemzők esetén (mind a teljes, mind a szóban forgó csoportból származók nélküli mintában.).

A helyi vizsgálatban csak a szlovákokkal kapcsolatos negatív sztereotípiák használatát befolyásolta a megkérdezett életkora és ez az összefüggés is csak a teljes, a szlovák származásúakat is magába foglaló mintában állt fenn.

A *társadalmi státust* az országos mintában az iskolai végzettséggel, foglalkozási státusszal és a jövedelem segítségével mértük. A német sztereotípiák használata esetén az iskolai végzettség csak a „nem tudom” válaszok gyakoriságára volt befolyással: a legalacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők válaszolták leggyakrabban azt, hogy az adott tulajdonságról nem tudják megmondani, hogy jellemző vagy nem a németekre.

A szlovák jellemzők esetében is fennáll ez az összefüggés, de emellett esetükben a sztereotipizálásra – és azon belül is leginkább a pozitív sztereotípiák elfogadására - is hatással volt az iskolai végzettség: a legalacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők használtak inkább sztereotípiákat.

A *foglalkozási státus* és a sztereotipizálás kapcsolata az iskolai végzettséghez hasonló. E dimenzióban is a legalacsonyabb státuszúak azok, akik a „nem tudom” válaszkategóriát preferálják. A szlovák jellemzők esetében azonban a sztereotipizálás (ami most is főleg a pozitív sztereotípiák elfogadását jelenti) nem a legalsó, hanem a középső kategóriának számító művezető és technikus körben a leggyakoribb.

A *jövedelem* nem volt hatással a német sztereotípiák használatára az országos vizsgálatban. A szlovák jellemzők esetében azonban az alacsonyabb jövedelem növelte a „nem tudom” válaszok és a sztereotípiák - azokon belül is pozitív sztereotípiák – elfogadásának valószínűségét.

A helyi mintában a nagy arányú válaszmegtagadás miatt csak az *iskolai végzettség* befolyását tudtuk vizsgálni. Egyetlen összefüggést találtunk: a németek nélküli mintában a legmagasabb iskolai végzettséggel rendelkezők használtak leggyakrabban sztereotípiákat (természetesen pozitív jellemzőket). A szlovákok esetében egyik mintában sem találtunk szignifikáns összefüggést az iskolai végzettség és a sztereotípiák használata között.

4.3.2 Az ideológiai beállítódások és a sztereotipizálás

A alapvető szocio-demográfiai változók után az előítéletesség modellekben használt leggyakoribb magyarázó faktorok a különböző ideológiai beállítottságot mérő indikátorok. Az olyan témákban való konzervatív állásfoglalás, mint a kábítószerfogyasztás legalizálása, a homoszexualitás, az abortusz, a halálbüntetés és a különféle etnikai csoportokkal szembeni előítéletesség között gyakran áll fenn kapcsolat. A kutatás során megvizsgáltuk, hogy vajon a konzervatív irányultságnak van-e kapcsolata a német, illetve a szlovák sztereotípiák használatával.

Az országos vizsgálatban a német jellemzőknél a konzervatív beállítódást mérő faktoron⁷ magasabb értéket elért egyének gyakrabban választották a „jellemző is, meg nem is” kategóriát, míg a liberálisok inkább a „nem tudom” kategóriát választották (ez utóbbi összefüggés csak a német származásúakat nem tartalmazó mintában volt szignifikáns).

A szlovák jellemzők esetében a konzervatív beállítódás a sztereotipizálási hajlamra volt befolyással: a szlovák származásúakat nem tartalmazó mintában azok, akik konzervatívabb nézeteket vallottak gyakrabban használtak sztereotípiákat a szlovákokkal kapcsolatban.

A helyi vizsgálatban a németek esetében nem találtunk kapcsolatot a konzervatív beállítódás és a sztereotípiák használata között. A szlovákok esetében az országos vizsgálathoz hasonlóan a konzervatív beállítódás és a sztereotipizálási hajlam között volt összefüggés. Ezen kívül (a szlovák származásúak nélküli mintában) a liberálisabb nézetekkel rendelkezők gyakrabban választották a „nem tudom” kategóriát, mikor az egyes tulajdonságokról el kellett dönteni, hogy vajon jellemző vagy sem a szlovákokra.

4.3.3. A xenofóbia és a sztereotipizálás

Számos elmélet elsősorban egy általános xenofób hajlammal, a „xenofób” személyiségtypussal magyarázza a sztereotípiák és az előítéletek használatát a különféle csoportokkal kapcsolatban. Ezt az összefüggést támasztják alá azok az empirikus eredmények, melyek szoros kapcsolatot találnak a különböző csoportokkal szemben táplált előítéletesség között.

Vizsgálatunkban mi is megnéztük, hogy egyrészt egy általános sztereotipizálási hajlam (ami azt jelenti, hogy a megkérdezett a vizsgálatunkban szereplő másik négy csoport esetén is gyakran választja a két szélső válaszkategóriát), illetve egy általános ellenséges érzület különféle kisebbségi csoportok irányában milyen befolyással van a német és a szlovák sztereotípiák használatára.

Mind az országos, mind a helyi vizsgálatban szignifikáns összefüggés és szoros kapcsolat van az általános sztereotipizálási hajlam és a német és szlovák sztereotípiák használata között. Azok, akik a többi csoportnál nagy gyakorisággal választották az egyes jellemzők esetén a nagyon jellemző, vagy egyáltalán nem jellemző válaszlehetőséget a németekre és a szlovákokra is sokkal több jellegzetes tulajdonságot tudtak felsorolni (pozitív és negatívakat egyaránt, igaz a pozitív jellemzők használata esetén erősebb a kapcsolat), illetve kisebb arányban választották azt, hogy „jellemző is, meg nem is”, illetve, hogy „nem tudják”. (A „nem tudom” válaszok gyakorisága egyedül a szlovák jellemzők esetén nincs összefüggésben az általános sztereotipizálási hajlammal.)

A kulcscsoportokkal szemben megnyilvánuló rokonszenv az országos vizsgálatban a németek esetében a pozitív sztereotípiák használatával van szignifikáns – bár nem túl erős -

⁷ Konzervativizmus főkomponens – országos vizsgálat

	Kommunalitások	Faktorsúlyok
egyérté : szigorítani kellene a terhesség-megszakítást	,369	,607
egyérté : erkölcstelen dolognak tartom a homoszexualitást	,574	,757
egyérté : szigorú börtönbüntetéssel kellene sújtani a kábítószer-fogyasztókat	,536	,732

Megmagyarázott variancia: 49,28%

kapcsolatban. A német származásúak nélküli mintában a sztereotipizálási hajlam is összefügg a rokonszennvel.

A szlovákok esetében a kapcsolat erősebb: a külcsoportokkal szembeni rokonszenn növeli általában a sztereotípiák azon belül is a pozitív és csökkenti a negatív jellemzők elfogadásának valószínűségét.

A helyi vizsgálatban az országosénál szorosabb a kapcsolat a kisebbségi csoportokkal szemben érzett szimpátia és a német és szlovák sztereotípiák használata között. A vegyes lakosságú területeken is azok használnak inkább sztereotípiákat a németekkel kapcsolatban, akik általában kedvelik a különböző nemzethez, etnikai csoporthoz tartozó embereket. A szlovákok esetében ezen kívül az általános xenofil beállítódással a „jellemző is, meg nem is” válaszok gyakorisága is összefüggött: a xenofilok ritkábban választották e kategóriát.

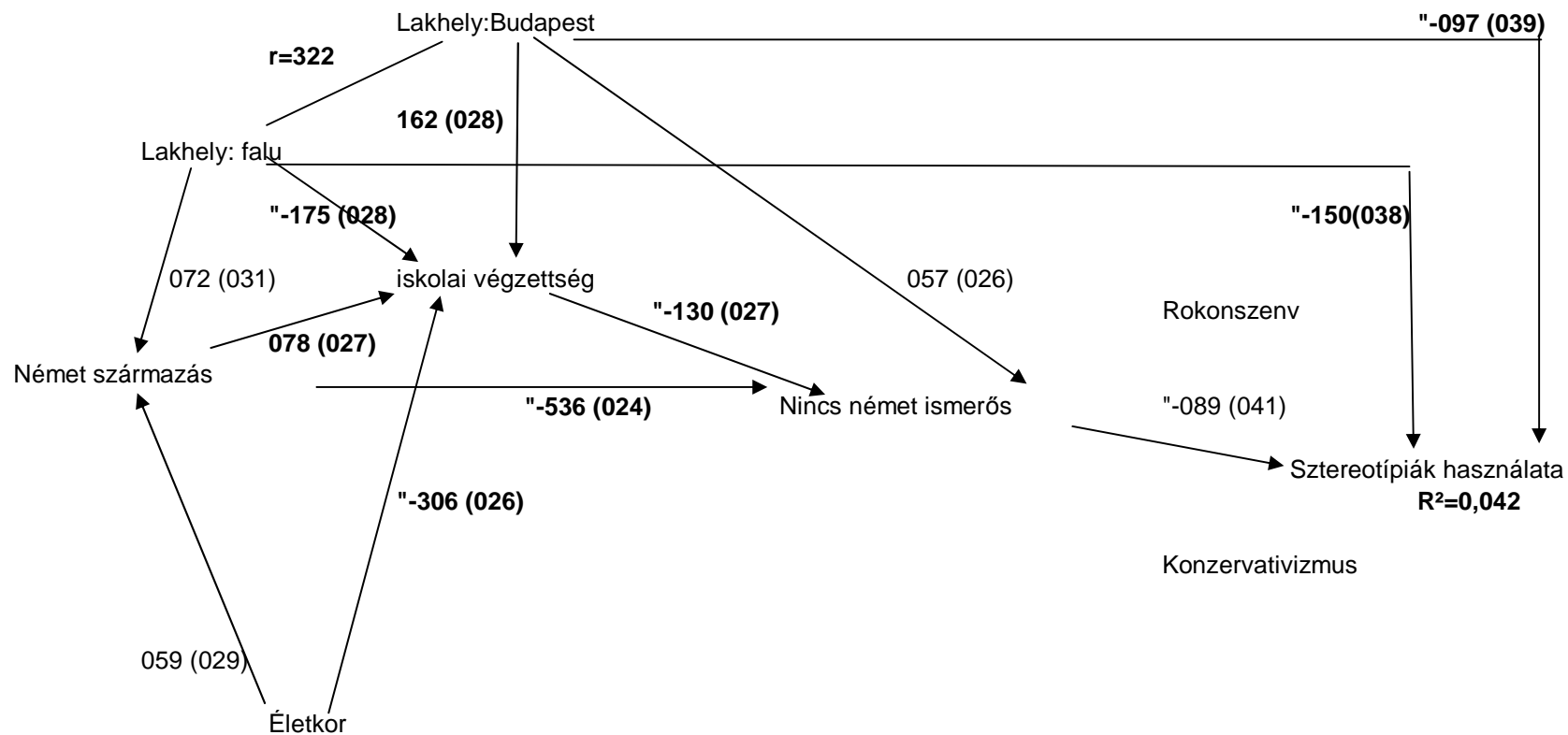
A legtöbb vizsgált változó illetve a németekkel és szlovákokkal kapcsolatos sztereotípiák használata között szignifikáns összefüggést találtunk, azonban sztereotipizálás hajlam kivételével a kapcsolat egyik esetben sem volt nagyon szoros. Ezenkívül az összefüggések gyakran nem egyértelmű iránya miatt a fentiekben bemutatott egyváltozós összefüggések alapján nehéz meg mondani, hogy milyen társadalmi tényezők magyarázzák esetünkben legerősebben a sztereotipizálási hajlamot, illetve, hogy mely csoportok azok, amelyek hajlamosabbak a sztereotípiák használatára. E kérdéseket egy többváltozós modell segítségével próbáljuk megválaszolni a következő fejezetben.

4.4 A sztereotipizálás oksági modellje

Milyen úton, milyen társadalmi tényezők hatására válnak egyesek hajlamosabbá a sztereotipizálásra, mint mások? Különböznek-e a magyarázó tényezők a két csoport illetve a két minta esetében? A következőkben ezen kérdésekre keressük a választ négy regressziós útmodell segítségével.

4. ábra

Sztereotípiák használata – németek, országos⁸

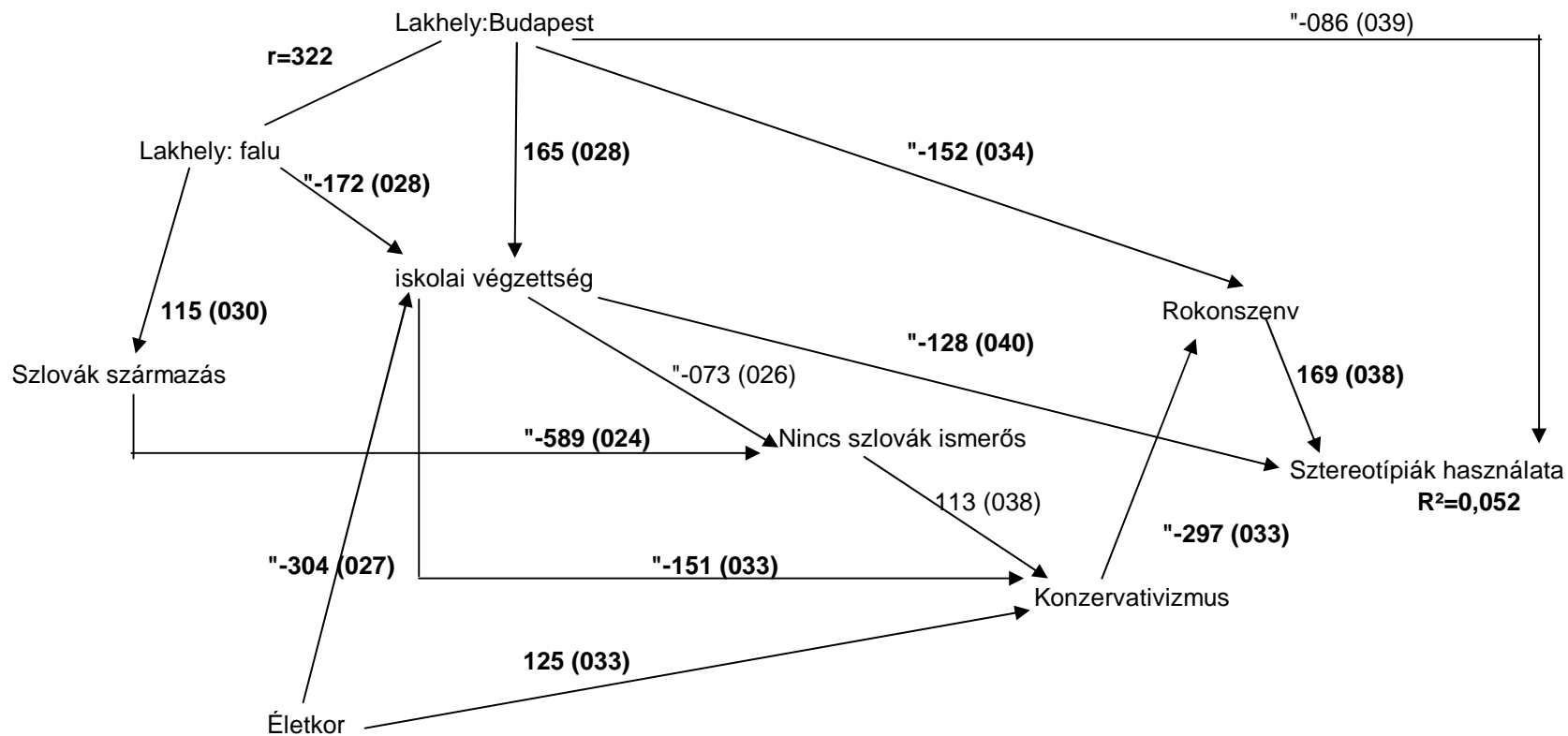

⁸ A nyilak mellett a regressziós együttható értéke, zárójelben a standard hiba nagysága található.

Az országos vizsgálatban a német sztereotípiák használatát „legerősebben” a lakhely illetve, a német ismerős magyarázza. Legkevésbé a falusiak és a budapestiek használnak sztereotípiákat a németekkel kapcsolatban (vagyis a nem fővárosi városiak a leginkább). A német származású ismerős viszont a sztereotipizálás (ami, ahogy a korábbi fejezetekből kiderül alapvetően pozitív) valószínűségét növeli. A kisebbségi csoportokkal szemben táplált rokon vagy ellenszenv illetve a konzervatív ideológiai beállítottság nem befolyásolja a sztereotípiák elfogadását vagy elutasítását. A többi beépített szociológiai meghatározó csak közvetett befolyást gyakorol. A magasabb iskolai végzettség növeli a valószínűségét a német ismerősnek (a német származásúak hagyományosan magasabb státusza bújhat meg ezen összefüggés mögött) és ezen keresztül a sztereotípiák használatának is. A német származás a német kapcsolatokon és a magasabb iskolai végzettségen keresztül befolyásolja a sztereotipizálást. Az idősebbek az alacsonyabb iskolai végzettségük miatt kevesebb német kapcsolattal rendelkeznek és emiatt rájuk kevésbé jellemző, hogy sztereotipizálnának. A lakóhelynek a közvetlen kapcsolat mellett közvetett befolyása is van, amelyek között a közvetlen kapcsolattal ellentétes irányú is megtalálható: a budapesti lakóhely, ha magas iskolai végzettséggel párosul, inkább a sztereotípiák használatát valószínűsíti.

5. ábra

Sztereotípiák használata – szlovákok, országos

A szlovák sztereotípiák elfogadását az országos vizsgálatban nem befolyásolta a szlovák származású ismerős megléte. A kisebbségi csoportokkal szemben érzett általános rokonszenv növeli a sztereotípiák használatát. A lakóhely esetén csak a budapestiek és a nem budapestiek között van különbség: a vidékiek inkább használnak sztereotípiákat. Az alacsonyabb iskolai végzettség szintén a sztereotipizálást valószínűsíti. A többi beépített tényező közvetve befolyásolja a szlovákokkal kapcsolatos sztereotípiák elfogadását.

A konzervatív beállítódás azáltal, hogy a különféle csoportokkal szembeni ellenszenvvel párosul, csökkenti a szlovákok (alapvetően pozitív) megkülönböztetésének valószínűségét. (Érdekes bár nem túl erős kapcsolat van a konzervativizmus és a között, hogy van-e szlovák származású kapcsolata a megkérdézettnek: a szlovák származású ismerős inkább a liberális beállítódást valószínűsíti. Talán a szlovák származású ismerős egy etnikailag sokszínűbb kapcsolathálózatra utal, amely gyakran együtt jár egy nyitottabb, liberálisabb ideológiai beállítottsággal.)

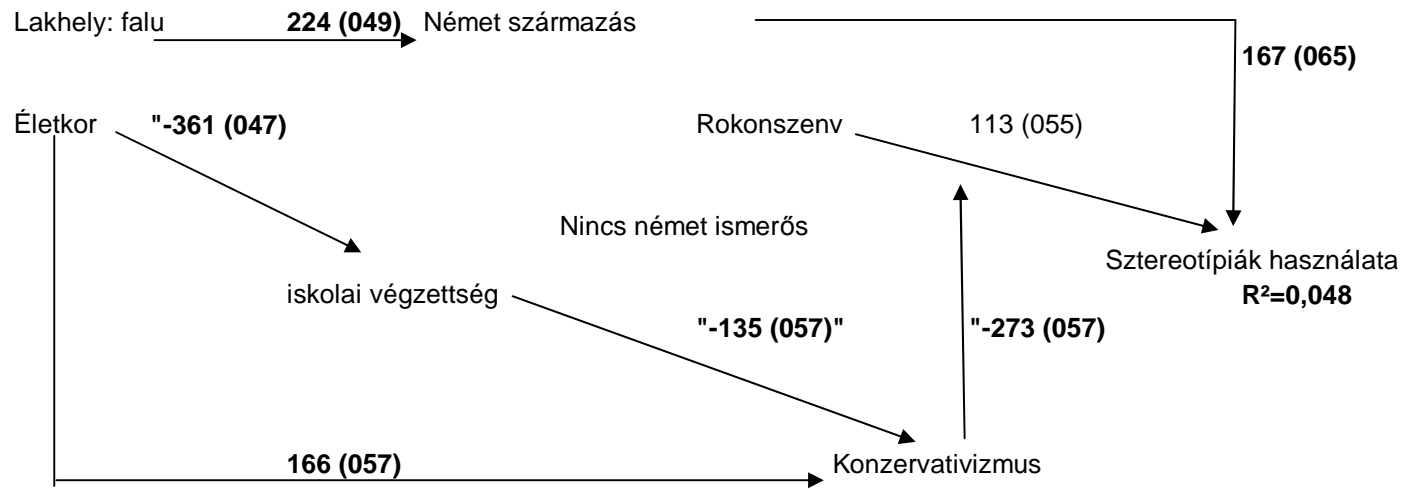
Az alacsonyabb iskolai végzettség a konzervativizmus illetve a xenofóbia közvetítésével csökkenti a szlovákok megkülönböztetésének (amiről a korábbi fejezetekből kiderült, hogy alapvetően pozitív jellemzők használatát jelenti) valószínűségét. Vagyis az iskolai végzettség közvetett hatása ellentétes irányú a közvetlen hatásával.

Az életkor a konzervativizmuson keresztül negatívan, az iskolai végzettségen keresztül, pedig mindkét irányban (idősebbek alacsonyabb iskolai végzettsége közvetlenül pozitívan, közvetve pedig negatívan) befolyásolhatja a sztereotípiák használatát.

A lakóhely attól függően, hogy milyen egyéb szociológiai meghatározókkal párosul – a sztereotípiák használatának valószínűségét éppúgy csökkentheti, mint növelheti. A budapesti lakóhely, ahogy láttuk, közvetlenül illetve a kisebbségi csoportokkal szemben érzett ellenszenv (a budapestiekre inkább jellemző a xenofóbia) közvetítésén keresztül közvetve is csökkenti a sztereotipizálást. Viszont, ha magasabb iskolai végzettség párosul – amely liberálisabb és emiatt toleránsabb (rokonszenv) beállítódással jár együtt - a budapesti lakóhely bizonyos esetekben a szlovák (pozitív) sztereotípiák használatát is valószínűsítheti.

6. ábra

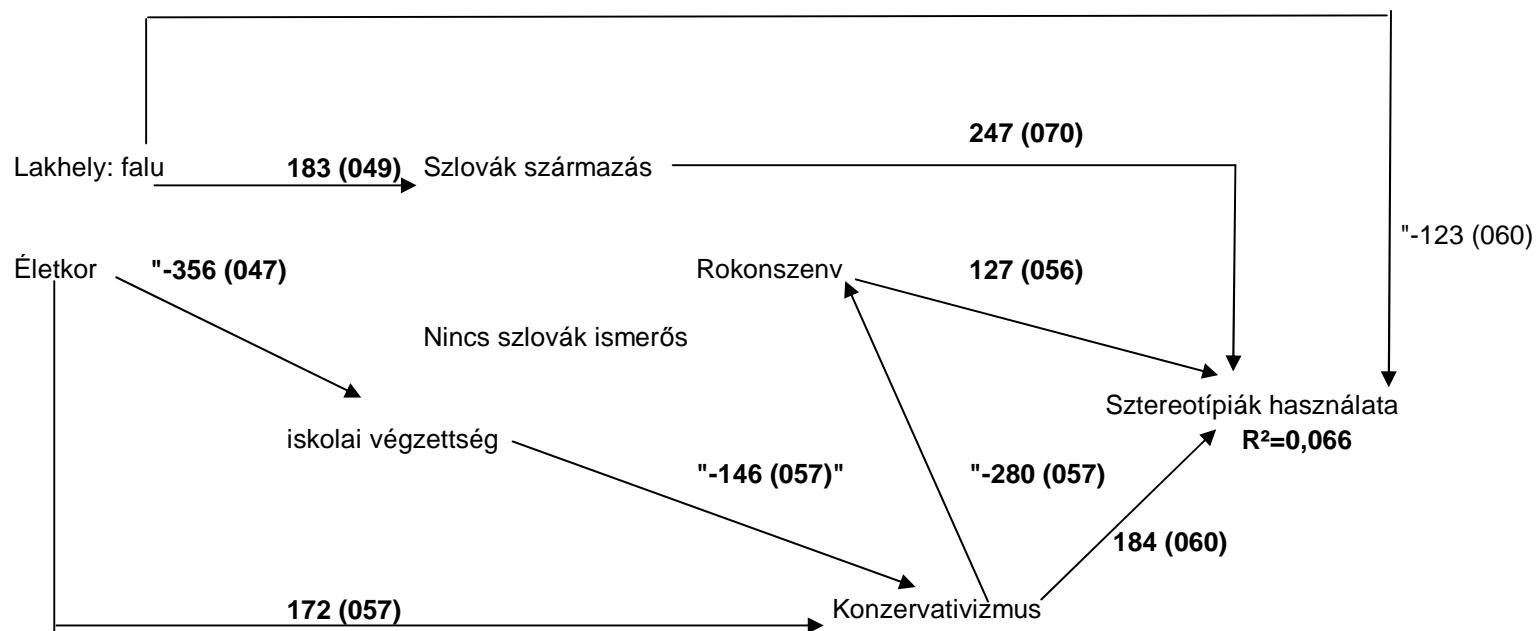
Sztereotípiák használata – németek, helyi minta

A helyi modellek magyarázó ereje nem növekedett az országoséhoz képest, viszont jóval egyszerűbb lett a struktúrájuk, valószínűleg a homogénebb minta miatt. A német sztereotípiák használatát legerősebben a németek lakta területeken a német származás határozza meg: azok, akiknek szülei, nagyszülei között voltak németek inkább használnak sztereotípiákat. Ugyanilyen, bár gyengébb befolyása van egy általános xenofil beállítódásnak. A többi meghatározó csak közvetve befolyásolja a sztereotípiák használatát. A konzervatív nézeteket vallók – melyet leginkább az alacsony iskolai végzettség és idősebb életkor valószínűsít – az által, hogy a különféle etnikai csoportokkal szemben inkább ellenszenvet, mint rokonszenvet táplálnak, kevésbé használnak (pozitív) sztereotípiákat. A falusi lakóhely annak következtében, hogy a német származásúak nagyobb arányban laknak vidéken (vagy legalábbis „észrevehetőbbek” vidéken), (pozitív) sztereotípiákat elfogadást valószínűsíti. Végül - ahogy már a kontaktus változók hatásának vizsgálatakor is láttuk - önmagában a német ismerős megléte nem befolyásolja a sztereotípiák használatát a vegyes lakosságú településeken.

7. ábra

Sztereotípiák használata, szlovákok, helyi minta

A szlovák sztereotípiák használatára szintén a származásnak (amelyet itt is a falusi lakhely valószínűsít leginkább) van a legerősebb befolyása. A különféle csoportokkal szembeni rokonszenv a szlovák (pozitív) sztereotípiák használatát is pozitívan befolyásolja. A szlovákok esetében közvetlen meghatározó tényező konzervativizmus is. A konzervatív beállítódás – melyet, ahogy már a német modellnél is láttuk, az életkor és az alacsony iskolai végzettség valószínűsít - a sztereotípiák használatát valószínűsíti. Azonban a konzervatív nézeteknek lehet negatív hatása is - a kisebbségekkel szembeni általános ellenszenv közvetítésén keresztül. Bár a két befolyás nem egyenlő erősségű, azonban ez az eredmény arra utal, hogy a sztereotipizálás mögött gyakran egymással ellentétesnek látszó motívumok is megbújhatnak: az adott csoporttal szembeni rokonszenv éppúgy lehet sztereotípiák forrása, mint az ellenszenv és az előítélet.

Mindenképpen figyelemre méltó, hogy mind a négy esetben nagyon gyenge a modellek magyarázó ereje. A 4-6 százalék megmagyarázott hányad még attitűdök és vélekedések esetén is nagyon alacsonynak számít (egy 2002-es vizsgálatban a cigányellenesség, az antiszemitizmus és a xenofóbia magyarázatára felállított modellek magyarázó ereje 16-19 százalék körül mozgott.) Vagyis mind a szlovákokkal, mind a németekkel szembeni sztereotipizálás nehezen magyarázható az előítéletesség hagyományos szociológiai meghatározóival. Mi lehet ennek az oka?

Egyrészt láttuk, hogy a sztereotipizálás intenzitása sokkal alacsonyabb a németek és a szlovák, mint a Magyarországon sztereotípiákkal leginkább megkülönböztetett csoportok (cigányok, zsidók) esetében. Az is kiderült, hogy a használt sztereotípiák alapvetően pozitívak és valószínűleg a csoporttal szemben táplált rokonszenv, sőt esetleg a kisebbségi identitás kifejeződései. Ez utóbbit támaszthatja alá a kontaktus hipotézis tesztelése során talált összefüggés, amely szerint a csoporttal „legsorosabb” kapcsolatban (származási vagy rokoni) lévők sztereotipizálnak a leginkább. Vagyis a német és szlovák sztereotípiák forrása és funkciója ma Magyarországon némiképp más lehet, mint, amit a sztereotipizálás és a vele szoros kapcsolatban álló klasszikus előítélet-elméletek alapján feltételezhető. A sztereotipizálás szocio-kulturális elméletei – amelyekből vizsgálatunk során kiindultunk - valószínűleg finomításra szorulnak. Már többen felhívták a figyelmet arra, hogy a vizsgált csoportok társadalmi pozíciói erősen befolyásolják, hogy a rájuk jellemző, vagy róluk való sztereotipizálás és előítéletesség mely elméleti interpretációi adnak adekvát magyarázatot a vizsgált jelenségekre. A kisebbségi- és többségi sztereotípiák-készletek, a kisebbségi és többségi etnocentrizmus vagy előítéletesség nem teljesen azonos jelenségek, és ugyanígy alapvetően más az értelmezési mező, ha mondjuk asszimilált és asszimilálatlan, magas és alacsony státusú, évszázados történelmi előítéletekkel sújtott és újonnan a figyelem középpontjába kerülő csoportokat vizsgálunk.